

Стельникович С. В. Нацистські колонізаційні проекти в генеральному окрузі Житомир / Сергій Володимирович Стельникович // Black Sea : Scientific Journal of Academic Research. Part B. — Tbilisi, 2013. — Vol. 6, Is. 6. — P. 68—73.

НАЦИСТСЬКІ КОЛОНІЗАЦІЙНІ ПРОЕКТИ В ГЕНЕРАЛЬНОМУ ОКРУЗІ ЖИТОМИР

Стельникович Сергій Володимирович

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (м. Київ), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та етнополітики Інституту української філології та літературної творчості ім. А. Малишка (Україна)

E-mail: stel-s@ukr.net

РЕЗЮМЕ

На основі широкої архівної джерельної бази аналізуються нацистські колонізаційні проекти (Гегевальд та Фьорстерштадт) на території генерального округу Житомир. Визначено, що в період Другої світової війни регіон був центральним у нацистських планах колонізації окупованих територій Сходу.

Ключові слова: генеральний округ Житомир, фольксдойче, колонізація, Гегевальд, Фьорстерштадт.

РЕЗЮМЕ

На основании широкой архивной источниковедческой базы анализируются нацистские колонизационные проекты (Гегевальд и Ферстерштадт) на территории генерального округа Житомир. Определено,

что в период Второй мировой войны регион был центральным в нацистских планах колонизации оккупированных территорий Востока.

Ключевые слова: генеральный округ Житомир, фольксдойче, колонизация, Гегевальд, Ферстерштадт.

RESUME

On the grounds of the rich archive database Nazi colonialist projects (Hegewald and Försterstadt) on the territory of Zhytomyr general district are analyzed. Determined that during the Second World War the region was central to Nazi plans for the colonization of the occupied territories of the East.

Key words: Zhytomyr general district, Volksdeutsche, colonization, Hegewald, Försterstadt.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Особливе місце у національній політиці Німеччини періоду Другої світової війни відводилося т. зв. «фольксдойче» – місцевому населенню окупованих нацистами територій, яке за етнічним походженням було німцями. На початку практичного освоєння «східного простору» та впровадження генерального плану «Ост» фольксдойче стали базою для реалізації колонізаційних експериментів нацистів. У силу ряду особливостей основним регіоном їх втілення виступив генеральний округ Житомир, який мав стати плацдармом для подальшого поширення німецької колонізації на окупованих територіях СРСР.

У радянській історіографії питанню нацистської колонізації, як і особливостей життя фольксдойче на окупованих німцями територіях СРСР, практично не надавалося уваги. Через особливий статус етнічних німців у поодиноких роботах вони однозначно трактувалися як колаборанти і опора нацистської політики. Такий висновок, зокрема, був сформульований в одному із перших повоєнних збірників документів «Житомирщина в період

тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр.» [1, с. 8]. У новітній українській історіографії у рамках комплексного вивчення участі України в Другій світовій війні певна увага звертається і на фольксдойче та нацистські колонізаційні проекти [2; 3; 4; 5; 6]. Проте, здебільшого, історія нацистської колонізації на території житомирського генерального округу подається узагальнююче або ж контекстуально. Значною мірою подібний підхід присутній і в роботах деяких західних дослідників [7; 8; 9; 10].

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Головними ідеологами нацистської колонізації окупованих територій Сходу стали А. Гітлер та райхсфюрер СС і керівник поліції Райху Г. Гімmlер, який водночас очолював Управління з питань зв'язків з етнічними німцями й кілька інших організацій подібного спрямування. У науковій літературі та документальній джерельній базі містяться їх численні висловлювання стосовно майбутніх колонізаційних перспектив, які мали відкриватися для німців у ході завоювань території СРСР та, зокрема, України [11, с. 178]. Узагальнюючими видаються слова Г. Гімmlера, який сказав: «Нашим завданням є не германізувати Схід в старому сенсі цього слова, тобто прививати населенню німецьку мову і німецький закон, а добитися, щоб на Сході жили лише люди дійсно німецької крові» [12, арк. 65].

Уже в перші місяці окупації на території Житомирсько-Вінницького регіону, який став основою генерального округу Житомир, розгорнули діяльність спеціальні німецькі організації з обліку та обслуговування фольксдойче [13, арк. 111]. Від середини серпня 1941 р. при начальнику фронтового оперативного відділу групи армій «Південь» демографічні дослідження з ініціативи райхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга розпочав референт по справах фольксдойче, відомий фахівець з історії німецьких поселень на сході Європи, доктор Карл Штумпп. Учений

очолив спеціальну дослідну зондеркоманду, названу його іменем, до складу якої ввійшло 90 осіб, і яка ставила за мету вивчення поселень фольксдойче на окупованих східних територіях [14, арк. 48], першочергово на Житомирщині.

Згодом до Житомира прибули польове відділення Управління з питань зв'язків з етнічними німцями (Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi) на чолі з оберфюрером СС Горстом Гоффмайером, яке було підпорядковане райхсфюреру Г. Гімлеру і займалося реєстрацією фольксдойче; партійні представники Націонал-соціалістичної служби з питань благодійного (соціального) забезпечення населення (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, NSV) та інші [7, с. 197-199; 15, арк. 10-15, 19]. Відсутність чіткої координації між ними та підпорядкованість різним інстанціям у подальшому призвели до певних організаційних неузгодженостей в питаннях розміщення та постачання німецьких переселенців. Про те, що різні установи, які ведуть роботу з фольксдойче, жодним чином не стикаються і частково діють всупереч одне одному зауважував у доповіді 17 червня 1943 р. у Вінниці керівник головного відділу продовольства генерального округу Житомир Кьонігк [16, арк. 283].

Забезпечення інтересів, зокрема економічних та соціальних, серед фольксдойче стало окремим напрямком у діяльності адміністрації вермахту. Одне із перших розпоряджень такого змісту з'явилося 16 серпня 1941 р. при відділі військової адміністрації командуючого військами оперативного тилового району групи армій «Південь» [17, арк. 20]. Армійське керівництво також узяло німецькі поселення під особливий захист [13, арк. 70-71].

Подібна політика була закріплена у діях цивільної адміністрації та набула особливого розмаху після прибуття у липні 1942 р. до генерального округу райхсфюрера СС Г. Гімлера, який дислокувався у спеціально збудованій для нього польовій ставці Гегевальд у селищі Гуйва поблизу Житомира. Г. Гімлер виступив ініціатором та основним ідеологом втілення проектів нацистської колонізаційної політики. 25 липня та 9 серпня 1942 р. під час зустрічей із Гітлером у вінницькій ставці Вервольф, він, обговоривши

питання становища та перспектив фольксдойче, отримав схвальне рішення щодо втілення власного колонізаційного проекту [7, с. 204], який отримав назву «Hegewald» («Гегевальд» або ж «Гегевальд»). Його назва походить від назви однойменної польової ставки райхсфюрера під Житомиром. План Гегевальду Г. Гімmlер озвучив у своїй польовій ставці 16 вересня 1942 р. перед керівництвом СС та поліції. Проект колонізації, зі слів райхсфюрера, передбачав переселення у район між Житомиром та Бердичевом 10 тис. німців Волині [7, с. 192; 8, р. 227].

Важливою причиною появи рішення керівництва нацистської верхівки щодо перетворення житомирського генерального округу на основний осередок німецьких поселень та створення колонії між Житомиром та Бердичевом, як і деяких інших, була наявність на цій території військово-польових ставок А. Гітлера Вервольф (Wehrwolf) між селами Стрижавка та Коло-Михайлівка поблизу Вінниці; Г. Гімmlера Гегевальд у селищі Гуйва поблизу Житомира та Г. Геринга Штайнбрух (Steinbruch) біля с. Черепашинці в 30 км на північ від Вінниці. Адже це давало можливість вищому німецькому керівництву, у першу чергу Г. Гімmlеру, безпосередньо контролювати та деталізувати колонізаційні плани. Окрім того, значні німецькі сили безпеки, зосереджені у регіоні у зв'язку з наявністю тут резиденцій нацистської еліти, могли б захистити фольксдойче на випадок небезпеки зі сторони радянського партизанського руху. З іншого боку, через створення німецького моноетнічного середовища посилювалася безпека самих польових ставок.

Вибір для розміщення колоній німців генерального округу Житомир, у першу чергу Житомирщини, також зумовлювався традиціями німецької колонізації регіону та наявністю тут значної кількості етнічних німців. Німецький перепис населення від 1 жовтня 1941 р. засвідчив, що лише на території Житомирської області нараховувалося 36430 німців (2,7 % від загальної чисельності населення), які були третьою етнічною групою краю після українців та поляків [18, арк. 14]. До 10 грудня 1941 р. на території

генерального округу Житомир VoMi зареєструвала 40650 фольксдойче, із яких 38 осіб було виявлено у таборах для радянських військовополонених Житомира та Бердичева [15, арк. 10]. Реєстрація фольксдойче тривала і в подальшому. До їх складу у рамках деяких із чотирьох категорій «Списку німецького народу» вносили осіб ненімецького походження, які були у шлюбі з етнічними німцями, та їх спільних дітей [19, арк. 30зв.]. Окупаційна влада на місцях реєструвала також представників інших нордичних народів. Наприклад, 9 листопада 1942 р. гебітскомісар Житомира видав розпорядження підпорядкованим районним управлінням про облік австрійців [15, арк. 54].

Теоретичну основу реалізації колонізаційних проектів значною мірою визначали демографічні дослідження К. Штумппа. Серед задукоменовано обстежених зондеркомандою К. Штумппа принаймні 259 поселень фольксдойче в Україні найбільша їх кількість відноситься до генерального округу Житомир (райони Житомира, Чуднова, Ємільчино, Радомишля, Коростишева, Олевська, Овруча, Звягеля, Коростеня) [10, р. 64]. Вкрай негативне враження на Штумппа здійснили бердичівські фольксдойче, які, за його словами, переважно розмовляли лише українською і в основному жили в умовах крайньої бідності, у багатьох випадках повністю українізувались або ж русифікувались, тому: «Їх в обов'язковому порядку необхідно помістити в німецьке середовище, або ж вони втратять себе як німці» [14, арк. 53].

Для райхсфюрера Г. Гімmlера питання організації німецьких поселень було питанням політичної ваги і престижу. Він не звертав уваги на заяви про те, що німецькі поселення за відсутності значної частини чоловіків внаслідок довоєнних радянських репресій та слабку професійну придатність решти фольксдойче є найбільш занедбаними [20, арк. 1]. Так, згідно даних доктора К. Штумппа, із 26 родин фольксдойче Бердичева, обстежених ним наприкінці літа 1941 р., голови сімей були лише у семи. Більшість же чоловіків були

репресовані радянською владою протягом 1936–1937 рр., а частина не пережила голод 1932–1933 рр. [14, арк. 52].

В. Лауер зауважує, що реалізація проекту Гегевальд призвела до численних суперечностей між нацистською елітою та керівництвом на місцях [7, с. 195]. Частина представників цивільної німецької адміністрації у Житомирі, у тому числі й генеральний комісар Курт Клемм, не підтримували поспішних планів Г. Гімлера щодо реалізації проекту переселення. Головні труднощі його втілення були пов'язані з некомпактним розміщенням фольксдойче на території генерального округу Житомир. Усі ці проблеми К. Клемм обговорював з підлеглим райхсфюреру СС керівником Управління з питань зв'язків з етнічними німцями оберфюрером СС Г. Гоффмайером ще у травні 1942 р. [21, арк. 5].

Час початку створення поселення Гегевальд – осінь 1942 р. – зумовлений кількома причинами. Адже лише у вересні 1942 р. Г. Гімлер отримав у своє розпорядження як необхідний інвентар, так і людські ресурси, зокрема сили СС, поліції, представників зондеркоманди «Росія». Частина цих осіб уже мала досвід переселення євреїв, поляків та фольксдойче в Польщі. Іншим важливим фактором часу реалізації проекту було посилення нападів радянських партизанів проти етнічних німців регіону. Тому Г. Гімлер дійшов консенсусу з місцевими німецькими керівниками, що часом для реалізації проекту переселення має стати пізня осінь, тобто час після збору врожаю. З іншого боку, на території майбутньої колонії німці уже станом на серпень 1942 р. знищили євреїв та незначне населення ромів [7, с. 194-195].

Перша акція переселення до Гегевальду розпочалася 10 жовтня і тривала до 5 листопада 1942 р. паралельно з процесом відселення місцевого ненімецького населення. Внаслідок цього до Гегевальду із північних районів генерального округу Житомир було переміщено 6362 фольксдойче, серед яких 2371 жінка, 1579 чоловіків, 2412 дітей [7, с. 207; 15, арк. 59].

Практичні заходи з переселення фольксдойче до Гегевальду, ініційовані Г. Гімлером, випереджали розпорядження й накази місцевих

цивільних керівників райхскомісаріату Україна та генерального округу Житомир. Лише 15 жовтня 1942 р. Е. Кох підписав розпорядження про привілейоване становище етнічного німецького населення на території райхскомісаріату Україна. На його підставі 16 листопада 1942 р. генеральний комісар Ернст Ляйзер видав наказ про виділення зі складу південної частини гебітскомісаріату Житомир та з північної частини гебітскомісаріату Бердичів округу Гегевальд. Керівництво новим округом покладалося на гебітсгауптмана (gebietshauptmann) та бургомістрів із числа фольксдойче [22, арк. 31]. Гебітсгауптманом Гегевальду Г. Гімmlером був призначений штандартенфюрер СС Отто Юнгкунц [22, арк. 54]. Офіційно окремою територіально-адміністративною одиницею у складі генерального округу Житомир Гегевальд було оголошено лише 12 грудня 1942 р. [7, с. 209]. 16 грудня 1942 р. райхскомісар Е. Кох, зважаючи на пропозицію райхсфюрера СС, офіційно погодився надати звання «гебітсгауптман» Юнгкунцу у Гегевальді та Росснеру у Хальбштадті (німецька колонія на території генерального округу Дніпропетровськ) [23, арк. 24].

Початково до складу Гегевальду ввійшло 28 населених пунктів, колишніх українських сіл, які були перейменовані на німецький манер. Проте, очевидно, через посилення нападів радянських партизанів на місцевих німців, які опинилися поза колонією, до складу Гегевальду станом на 1 травня 1943 р. було включено ще три поселення, до яких тривали переміщення фольксдойче навесні – початку літа 1943 р. Таким чином, загальна кількість поселень Гегевальду зросла до 31 населеного пункту. Про це засвідчує варіант карти-схеми округу від 1 травня 1943 р., підготовленої штандартенфюрером СС О. Юнгкунцом, яка розміщується у картографічному фонді Державного архіву Житомирської області [24, арк. 1]. Центральними поселеннями (опорними пунктами) Гегевальду були села Am Hügel (Лука), Maienfeld (Сінгури), Neuposen (Кодня) та Troja (Троянів) [25, арк. 7].

Станом на 1 січня 1943 р., відповідно до статистичних даних відділу внутрішнього управління райхскомісаріату Україна, площа Гегевальду як окремої адміністративної одиниці у складі генерального округу Житомир становила 481 км² [26, арк. 2]. Згодом територіальні межі округу розширилися до понад 500 км² [7, с. 209]. Кількість населення Гегевальду після першої акції переселення 10 жовтня – 5 листопада 1942 р., як зауважувалося, становила 6362 особи [7, с. 207; 15, арк. 59], до початку 1943 р. вона зросла до 8 тис. фольксдойче [26, арк. 2]; останнє масове переселення до Гегевальду відбулося не пізніше квітня 1943 р., коли з району Макарова у генеральному окрузі Київ сюди було переміщено 1178 фольксдойче. Після цього генеральний комісар Е. Ляйзер звітував, що Гегевальд повністю заселений [27, арк. 5]. В. Лауер твердить, що в цей час кількість його населення зросла до 10178 осіб [7, с. 209]. Проте, дуже імовірно, що через посилення загрози від партизанського руху невеликі періодичні переселення фольксдойче до Гегевальду тривали і влітку 1943 р. До Гегевальду та інших місць компактного розміщення етнічних німців фольксдойче прибували не лише з території українських земель, а й з Білорусії та Кавказу [28, арк. 73]. У загальній чисельності колоністів не враховується частина місцевого українського населення, яке через певні обставини, зокрема бідність господарств, залишилися проживати у Гегевальді поряд з новими сусідами.

За площею та кількістю жителів-фольксдойче поселення Гегевальду були 7 груп: найменші з них були площею від 300 до 600 га із населенням 15–30 осіб, а найбільші 2800–3500 га із населенням 140–175 осіб [24, арк. 1]. Отож, на одного колоніста у середньому припадало 20 га земельного наділу, не рахуючи лугів та інших угідь [28, арк. 71]. На території Гегевальду розміщувалося 7 економічних баз відділу СС з питань сільського господарства, 63 комунальні підприємства, товарна база СС [7, с. 209].

Разом з Гегевальдом восени 1942 р. на території генерального округу Житомир по лінії Черняхів – Коростень розпочалося формування другого

німецького гебіту, який у подальшому отримав назву «Фьорстерштадт», або «Черняхів» (нім. «Försterstadt», «Поселення лісника»). Уже восени 1942 р. із цього регіону розпочалося виселення місцевого українського населення із подальшим переселенням сюди фольксдойче [15, арк. 59].

Очевидно, що головною причиною створення німецької колонії Фьорстерштадт стало посилення нападів радянських партизанів на сім'ї фольксдойче регіону та труднощі з їх розміщенням на території Гегевальду. У своєму розпорядженні, адресованому гебітскомісарам та командирів штабс-сержанта Геншеля у Гегевальді від 25 лютого 1943 р. про особливе матеріальне і духовне обслуговування фольксдойче, Е. Ляйзер вказував на необхідності переселення фольксдойче, яким загрожує небезпека від місцевого населення. Разом з тим, генеральний комісар не передбачав великих переселень до кінця 1943 р., не виключаючи незначних переміщень [29, арк. 50].

Однак, уже у березні – квітні 1943 р. відбулося одне із найбільш масових переселень до сіл по лінії Коростень – Черняхів у межі Пулинського (Червоноармійського), Черняхівського та Горошківського (Володарськ-Волинського) районів. Під час акції переселення сюди із району Бараші було переміщено 4500 фольксдойче. Ці переселення, за словами генерального комісара Е. Ляйзера, відбулися через тиск радянських партизанів («банд», як відзначено у німецьких джерелах) [27, арк. 5]. Через радянську загрозу для фольксдойче 23 вересня 1943 р. Е. Ляйзер підписав розпорядження про офіційне створення на території генерального округу Житомир другої німецької колонії-гебіту – Черняхів. До його складу увійшло 30 сіл Черняхівського, Горошківського, Пулинського, Звягельського (Новоград-Волинського), Довбишанського, Коростенського, Потіївського районів. Центром колонії стало м. Черняхів, а її гебітсгауптманом було призначено оберфюрера СС Чимпке. Повноваження керівника Фьорстерштадту додатково поширювалися на 6 інших населених пунктів [22, арк. 113-113зв.].

Виявлена джерельна база не дозволяє окреслити принципи організації суспільного та господарсько-економічного життя колонії Черняхів. Відомо лише, що його організація відбувалася аналогічно до округу Гегевальд [28, арк. 70]. На відміну від останнього, Фьорстерштадт офіційно так і не став окремим гебітом у складі житомирського генерального округу.

У рамках колонізації генерального округу Житомир у планах нацистів було також формування колонії фольксдойче в районі Калинівки поблизу польової ставки А. Гітлера Вервольф на Вінниччині. Із цією метою передбачалося відселити 58 тис. місцевих жителів, а на їх місце переселити від 12 до 14 тис. фольксдойче. У доповіді командирів служби імперської безпеки оберфюреру СС Раттенгуберу від 20 лютого 1943 р. керівник переселенського штабу Головного управління СС з питань раси Тео Геншель звітував, що заплановане переселення в колонію фольксдойче в районі Калинівки, відповідно до наказу райхсфюрера СС, має бути завершене навесні 1943 р. [30, с. 109]. Проте, зважаючи на складну військову ситуацію на східному фронті, ця ідея реалізованою не була.

У вказаній доповіді Т. Геншеля заплановане поселення фольксдойче біля Калинівки фігурує під назвою «Вервольф» [30, с. 109], що більше стосується назви польової ставки Гітлера. У літературно-джерельній базі воно також виступає під, власне, місцевою назвою «Калинівка» [25, арк. 2] та у німецькомовному варіанті – «Келенфельд» [4, с. 88; 5, с. 50].

Загалом, протяжність колонії Гегевальд з півдня на північ від Бердичева до Житомира становила близько 45 км, а колонії Черняхів – понад 90 км. Із півдня на північ, від Бердичева через Житомир до Коростеня їх протяжність складала 135 км, а зі сходу на захід – близько 50 км. За підрахунками О. Стрельцова, це територія (повністю або частково) 11 районів Житомирської області площею 6750 км², на якій проживало понад 300 тис. осіб [28, арк. 70-71]. Таким чином, у контексті реалізації нацистського плану «Ост» генеральний округ Житомир перетворювався на плацдарм для німецької колонізації Сходу.

Разом з організацією моноетнічного німецького середовища на зразок колоній Гегевальд та Фьорстерштадт, окупаційна влада проводила політику, спрямовану на концентрацію фольксдойче в інших населених пунктах їх компактного та дисперсного розміщення (Горошки, Звягель, Пулини тощо). Тут фольксдойче перебували на місцях попереднього проживання або ж концентрувалися в окремих районах-кварталах, які, за різними показниками, зокрема родючістю ґрунтів, були кращими [31, арк. 9зв.]. Це також дозволяло більш ефективно забезпечувати життєдіяльність етнічних німців. Наприклад, у звіті генерального комісара К. Клемма за травень 1942 р. наявна інформація про німецький житловий квартал у Житомирі, для забезпечення якого питною водою, будувався артезіанський колодязь [32, арк. 19]. У деяких випадках у місцях проживання фольксдойче створювалося одне або кілька центральних поселень, куди їм пропонувалося переселитися. Так, у районі Базару на півночі генерального округу базою для німецького поселення стало с. Королівка, яке розміщувалося на відстані 8 км. від районного центру [33, арк. 39].

У зв'язку з відступом вермахту на східному фронті, незважаючи на продовження нападів радянського партизанського руху на дисперсно включених в іноетнічний масив фольксдойче регіону, їх переселення до Гегевальду і Фьорстерштадту припинилися. Згодом перед нацистським керівництвом постало питання евакуації місцевих німців як з колоній, так і з решти території генерального округу Житомир. Їм наказувалося відступати разом з частинами вермахту [16, арк. 273; 34, арк. 20]. Планомірні евакуаційні акції з Гегевальду, Фьорстерштадту та деяких інших місць компактного розміщення німців розпочалися ще раніше [35, арк. 12]. Взагалі ж, формально колонії фольксдойче Гегевальд та Фьорстерштадт функціонували до листопада 1943 р., коли на ці території у ході наступу вступили війська Червоної армії.

Значна частина етнічних німців не евакуювалася, а залишилася на місцях свого попереднього проживання. Деякі ж представники фольксдойче

за завданням німецької розвідки залишалися на зайнятій Червоною армією території для проведення розвідувальної діяльності [19, арк. 16]. Із відновленням радянської влади практично усі місцеві німці за їх співпрацю та лояльність по відношенню до нацистського окупаційного режиму були репресовані. Відповідні заходи напряду стосувалися і репатріантів із категорії фольксдойче. Внаслідок таких етнодемографічних змін у післявоєнний період на території Житомирсько-Вінницького регіону практично зникла німецька національна меншина, одна із найбільших у довоєнні роки.

ВИСНОВОК

Отже, головним регіоном для втілення нацистських колонізаційних проектів на Сході у період Другої світової війни став генеральний округ Житомир. Значною мірою це зумовлювалося присутністю вищого керівництва Райху, постійним тиском на етнічних німців радянського партизанського руху та довоєнними традиціями німецької колонізації. Для обліку та обслуговування фольксдойче із самого початку війни розгорнули діяльність ряд спеціалізованих організацій. Найважливішим з політичної та ідеологічної точок зору німецьким колонізаційним проектом на окупованих територіях СРСР став проект Гегевальд, ініціатором якого виступив райхсфюрер СС Г. Гімmlер. За задумом нацистів, колонія Гегевальд, як і Фьорстерштадт, мала стати плацдармом для поширення майбутнього німецького переселення на Схід. Разом з тим, масштабні німецькі колонізаційні проекти засвідчили значне протистояння на рівні центрального та місцевого керівництва. Крах нацизму передбачав і крах нацистських колонізаційних експериментів, серед яких виділяються колонії Гегевальд та Фьорстерштадт.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр. : [зб. документів] / [відп. ред. П. М. Степанов]. – Житомир : Радянська Житомирщина, 1948. – 220 с.
2. Коваль М. В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль, П. В. Медведюк // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15–28.
3. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
4. Іванов О. Ф. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / О. Ф. Іванов, І. О. Іваньков // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 83–95.
5. Гінда В. Житомирський «Гегевальд», або Спроба колонізації українських земель нацистською Німеччиною / В. Гінда // Зовнішні справи. – 2009. – червень – липень. – С. 50–53.
6. Гінда В. В. Освітня політика нацистів стосовно «фольксдойче» в рейхскомісаріаті «України» / В. В. Гінда // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : зб. наук. праць. – Вінниця, 2009. – Вип. 15. – С. 126–133.
7. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; [пер. з англ. : С. Коломійця, Є. Ровного]. – К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
8. Lower W. A New Ordering of Space and Race : Nazi Colonial Dreams in Zhytomyr, Ukraine, 1941–1944 / Wendy Lower // German Studies Review. – 2002. – Vol. 25, № 2. – P. 227–254.
9. Heinemann I. «Rasse, Siedlung, deutsches Blut». Das Rasse- & Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas / Isabel Heinemann. – Göttingen : Wallstein Verlag, 2003. – 700 s.
10. Schmaltz E. J. The Nazi Ethnographic Research of Georg Leibbrandt and Karl Stumpp in Ukraine, and Its North American Legacy / Eric J. Schmaltz, Samuel

- D. Sinner // *German Scholars and Ethnic Cleansing (1920–1945)* / [edited by Ingo Haar, Michael Fahlbusch]. – 2005. – Berghahn Books. – P. 51–85.
11. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів. Т 1 / [упоряд. В. Косик]. – Львів, 1997. – 384 с.
 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 236. – 217 арк.
 13. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 151. – 123 арк.
 14. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 155. – 98 арк.
 15. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). Ф. Р-1151. Оп. 1. Спр. 120. – 144 арк.
 16. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 6. – 450 арк.
 17. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 456.
 18. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1153. Оп. 1. Спр. 3. – 15 арк.
 19. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 23066. – 70 арк.
 20. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 182. – 161 арк.
 21. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 64. – 11 арк.
 22. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1151. Оп. 1. Спр. 42. – 113 арк.
 23. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1151. Оп. 1. Спр. 17. – 24 арк.
 24. Держархів Житомирської обл. Ф. Ф-752. Оп. 1. Спр. 78. – 1 арк.
 25. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 43. – 23 арк.
 26. ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 76. – 21 арк.
 27. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1151. Оп. 1. Спр. 45. – 18 арк.
 28. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 264. – 135 арк.
 29. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1151. Оп. 1. Спр. 26. – 120 арк.
 30. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. / [сост. : В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак и др.]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 856 с. – (Документы советской истории).
 31. ЦДАВО України. Ф. 3838. Оп. 1. Спр. 3а. – 78 арк.
 32. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 221. – 20 арк.

33. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 12849. – 91 арк.
34. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 23008. – 47 арк.
35. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 15. – 252 арк.